

9.06.2022

עיריית עמית כהן

60 שניות על שימור מורשת התרבות

מפגש 3

מפגש ראשון הציג את הצירוף הלשוני, שימור מורשת תרבות מוחשית והמשמעויות הנלוות. **מפגש שני** מתמקד בגורמים השותפים לשינוי במעמד תחום שימור מורשת התרבות המוחשית. **מפגש שלישי** מתבסס על מאמר שהופיע באתרים המגזין 11 תאריכים כסמל: שנת 1700 ומעמדה בהבחנה בין עתיקה לבין אתר ונכס מורשת (כתבו: רחל שוויצר ועיריית עמית-כהן)

1700 התאריך, מעמדו וההשלכות על מהותה ותפקידה של המועצה לשימור

הבהרה: למרות העובדה שהמאמר פורסם והוא **נגיש** לכולכם אם בתוך חוברת אתרים המגזין 11 ואם במרשתת - באתר המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל, בחרתי להציג נושא זה במפגש הנוכחי. הסיבה – חשיבות התאריך להבנת המונח 'נכס היסטורי' ומהותה ותפקידה של המועצה לשימור.

בתהליך הבנייה של זיכרון – קולקטיבי, לאומי ופרטי – יש לתאריכים היסטוריים מקום מרכזי. לעיתים התאריך נכרך באירוע ולעיתים זהו תאריך שתולדות קביעתו נשכחו, אבל חשיבותו קיימת בגלל מעמדו הסמלי והשלכותיו על התפתחויות, תהליכים והגדרות.

בנושאי המורשת, הנכס והשימור התאריך 1700 מייצג מצב זה. זהו תאריך עגול שפירושו הפשוט הוא - השנה המבדילה בין נכסי עתיקות לבין נכסים היסטוריים בארץ ישראל. אבל, שלא כפשוטו - לקביעה זו השלכות על תחומי הפעילות של מוסדות ממלכתיים ושל רשויות ובאלה רשות העתיקות והמועצה לשימור אתרי מורשת בישראל, וכן על הוראות וכללים הקבועים במערכות החוק והתכנון.

ניתוח תולדות קביעתו וחוסר הבהירות, בדבר בחירתו מעודד חשיבה חדשה אודות הצורך לגמישות בקביעת תאריכים מתחמים ביחס לצמתים כל כך מרכזיים בתולדות מדינה ועם. לא כל שכן במקרים שבהם לתאריך מתחם השלכות ארוכות טווח, כמו במקרה של התאריך 1700.

אעיר - ככלל, ההחלטה לבחור בסמן תאריכי עבור נכסי מורשת ולהכלילו בחוקים ובהוראות המתייחסים לתכנון ולשימור היא חלק מתפיסה רחבה יותר, ולפיה הבסיס להגנה על נכס המייצג מורשת תרבות ולהכרזה על זכאותו לשימור ועל ידי כך לשרוד - הוא **רישום** של הנכס ברשימת מורשת. הרישום מתבסס על תיעוד, במילים אחרות, הוא כולל קודם כול פירוט של תאריכים. התאריכים נועדו לפשט את מיון הנכסים ההיסטוריים ואת תהליך הבחירה מתוך מצאי קיים של הנכסים הראויים יותר מאחרים להגנה ולשימור.

אבל לתאריך מתחם יש מגבלות. שהרי הזמן לא קופא על שמריו, ערכי התרבות משתנים, העדפות משתנות, ולכן ברבות ממדינות העולם, הקביעה היא גמישה, ולעתים גם נמחקת, והערכים הם אלה שזוכים למעמד מרכזי.

דוגמה לגמישות שכזו היא הולנד: בהולנד החוק הלאומי הראשון להגנה על נכסי מורשת תרבות, מבנים היסטוריים ומונומנטים נחקק בשנת 1961. החוק התבסס על רשימה שנערכה בשנת 1903 של מבנים שהוגדרו חשובים לתולדות המדינה. החוק קבע שהוראותיו חלות על נכסים היסטוריים שהוקמו חמישים שנה לפני עריכת הרשימה. במילים אחרות, ברשימת השימור ייכללו רק נכסים שהוקמו לפני שנת 1850. תאריך עגול זה תאם אירוע היסטורי ממשי: בשנת 1848 הפכה הולנד לדמוקרטיה פרלמנטרית שבראשה מונרך, מלך או מלכה. למרות קביעה זו, בשנת 1985, עקב חשש לגורלם של מבנים היסטוריים מאוחרים יותר, הוחלט בהולנד לערוך "אינוונטר לאומי" ובעקבותיו פורסם ב-1988 חוק שימור חדש, ובו נקבע כי ברשימת המונומנטים ההיסטוריים ייכללו "אובייקטים שנוצרו לפני חמישים שנה לפחות".... בשנת 2012 בוטלה גם מגבלת זמן זו, ונקבע כי כל מבנה שיש בו ערך עיצובי יוצא דופן או שהוא נקשר באירוע ובדמות היסטוריים חשובים, ניתן יהיה להכריז עליו ראוי לשימור. הגמישות ברכיב הזמן, שהוחלט עליה באופן רשמי, לא פגעה במעמדם של נכסי המורשת. את התיחום בזמן החליפה **רשימת קריטריונים** מוסכמת שקל למיין ולקבוע באמצעותה מה ייכלל ברשימות שימור, גם ברשימה הלאומית וגם ברשימות המקומיות.

אבל לא כך בישראל. מה מקורו של התאריך 1700? למה הוא מפריד בין עתיקה לנכס היסטורי? למה נדרשו לשתי רשויות? לרשות עתיקות שנשענת על חוק העתיקות ותפקידה מסתיים בחשיפה וכיסוי ממצאים שתיארוכם עד 1700, ולמועצה לשימור, שתפקידה נועד למלא את החסר, לדאוג לנכסים היסטוריים שמתוארכים מ-1700 ואילך.

נעיר, כמו בחוקים רבים אחרים בישראל כך גם את שורשי חוק העתיקות הישראלי יש לחפש אצל האנגלים, ולקשור בין מה שהתרחש באנגליה בין השנים 1900 – 1909 לבין תקופת המנדט. אודות השתלשלות החוק האנגלי תקראו בעצמכם באתרים המגזין 11, כאן אדגיש עניין אחד – את מקורות בחירת התאריך, את הגמישות החסרה ואת המורכבות בקביעה של תאריך שבינו למאפייני המקום, ישראל, אין קשר.

1700 הוא תאריך מקרי לחלוטין שצורף לחוק האנגלי שפורסם באנגליה בשנת 1882, ולתיקון שלו בשנת 1900. בתיקון משנת 1900 מופיע גם התאריך 1700 כתאריך מתאם עבור "מונומנט", מונח שמתייחס גם לעתיקה וגם לנכס היסטורי. התאריך לא קשור באירוע הירואי או סמלי - אלא בהחלטה שרירותית שקבעה שהאחריות על מבנים היסטוריים ומונומנטים לא תהיה עוד בידי רשויות ומועצות מחוזיות אלא באחריותם של משרדי ממשלה. מכיוון שמדובר בתקציבי ממשלה, נזכרו שבשנת 1700 הוחלט לראשונה להקציב כספי ציבור עבור שירותים ציבוריים. בשירותים אלה נכללה אחריות שהוטלה על משרד התשתיות לתחזק מונומנטים היסטוריים. קשר רופף, אבל קבע גורלות. לא אצל האנגלים, אלא אצל הישראלים.

האנגלים הבינו מהר מאוד ש - 1700 הוא תאריך שרירותי, ובגללו נשכחו מונומנטים מתקופת האדריכלות הגיורגיאנית (1714–1830), ומבנים מהמאה ה - 19. משום כך שינו, וקבעו את שנת 1850 כשנה קובעת לנכסים הראויים להגנה ולשימור. אלא שגם קביעה זו נפלה. בינתיים פרצה מלחמת העולם השנייה, נפגעו ערים ונהרסו מבנים היסטוריים (גם הם מונומנטים על פי ההגדרה האנגלית) והוחלט לשנות. קודם כל איחדו בין גופים, באלה שעוסקים בעתיקות ובאלה שעוסקים בנכסים היסטוריים. אחר כך קבעו - שחשיבותו של מבנה היסטורי, כזו שתצדיק הגנה משפטית עליו, תהייה תלויה בערכיו - בתיעוד ההיסטורי, בערכים האדריכליים, בהקשר התרבותי והאידיאולוגי - לאו דווקא בתאריך.

חוק העתיקות בארץ ישראל, בתקופת המנדט ולאחר הקמת מדינת ישראל

ב־9 בדצמבר 1917 נכבשה ירושלים על ידי הצבא הבריטי בפיקודו של גנרל אלנבי (1861–1936). החשש מפגיעה בדמותה ההיסטורית של העיר תרמה להחלטתם של השלטון הצבאי הבריטי ושל **מושל ירושלים רונלד סטורס**, אספן, חובב ומשמר יצירות אומנות, לקבוע את ירושלים לעיר בירה ולפתוח בהליכי חקיקה בנושאי תכנון וניהול שישמרו על ייחודה. אחת הפעולות הראשונות של הממשל הצבאי הייתה הכרזה על הוראת שעה, 1918, שמטרתה להגן על עתיקות המצויות בכל שטחי ארץ ישראל. **אדגיש**, המסמך לא דן בנכסים שהוקמו בארץ ישראל בעת החדשה, במאות ה־18, ה־19 וה־20. הוא עסק בעתיקות, וגם קבע להן הגדרה: "עתיקה" היא כל מונומנט, חפץ או שריד, מיטלטל ושאינו מיטלטל, שקודם בזמנו לשנת 1700. ולמה 1700? כי כך מצויין במסמכים האנגלים...

עם יסודו של השלטון האזרחי בארץ ישראל ביולי 1920 והצבתו של הנציב העליון הראשון, הרברט סמואל, נקבע גם נושא העתיקות, ובאוקטובר 1920 התפרסמו הוראות בדבר הגנה על שרידים, עתיקות, אתרים ומונומנטים היסטוריים וארכאולוגיים, וערכי טבע ונוף ברחבי ארץ ישראל, ואופן ניהולם. בהוראות אלה חזר והודגש טווח העתיקות התאריכי, 1700.

בשנת 1929 נחקקה בארץ ישראל "פקודת העתיקות 1929", שהרחיבה את ההגדרה "עתיקה" כך שתכלול גם מונומנט היסטורי, כאובייקט מעשה ידי אדם נייד או קבוע מלפני שנת 1700, עם כל חלק שנוסף, נבנה מחדש או חודש בזמן מאוחר יותר; וגם - כל בניין או מבנה מזמן שלאחר שנת 1700 שמנהל מחלקת עתיקות הכריז כעתיקה על ידי פרסום צו בעיתון הרשמי.

עם הקמת מדינת ישראל, במאי 1948, החקיקה הבריטית זכתה ל**המשכיות**, ובשנת 1978 נחקק חוק העתיקות, שבו שנת 1700 זכתה למעמד קובע. אבל מה יקרה לכל אותם אתרים היסטוריים ששנת הקמתם היא אחרי 1700, והם הם הביטוי לשינוי שחל במעמדה של ארץ ישראל במאה ה - 18, ה - 19 וה - 20? המענה נמצא בשני מקומות:

1. בחוק התכנון והבנייה תשכ"ה-1965. בחוק נכתב שהוא מאפשר עיסוק בשימור נכסים מוחשיים בנויים שאינם עונים על הגדרות הקיימות בחוקים נוספים העוסקים במורשת תרבות בנויה. הערה זו התייחסה לחוק גנים לאומיים ושמורות טבע תשכ"ג-1963, תיקון מס' 3 משנת 1974, שבו הוגדר אתר לאומי כ"מבנה או קבוצת מבנים או חלק מהם לרבות סביבתם הקרובה שהם בעלי חשיבות לאומית היסטורית בהתפתחות היישוב בארץ". בשנת 1991, תיקון מס' 31 לחוק התכנון והבנייה קבע את התוספת הרביעית, שהסדירה את נושא שימורם ושמירתם של מבנים ואתרים היסטוריים כחלק מהעיסוק הרחב בתפקידו של התכנון לנהל באופן ראוי ומאוזן את הפיתוח הפיזי בישראל.

2. בהקמתה של המועצה לשימור אתרים, 1984, ובאמנה "לשימור מבנים ואתרי התיישבות" משנת 1990 שבה נכתב: "אמנה זו באה להשלים את חוק העתיקות המתייחס לאתרים שנבנו בארץ לפני שנת 1700. האמנה קוראת לציבור להטות עימה שכם, כדי להבטיח שבנופה של ארץ ישראל יישאר ייצוג מוחשי אותנטי לכל התקופות, לכל הסגנונות ולכל שרידי התהליכים ההיסטוריים, שעברו על הארץ והשפיעו על דמותה ועל התפתחותה החברתית והתרבותית".

סיכום

הסקירה ההיסטורית אודות תולדותיה של הקביעה האנגלית ולפיה שנת 1700 תהיה סמן לקביעת תאריך המתחם בין נכס שהוא "עתיקה" לבין נכס היסטורי, חוזרת וחושפת את חולשתה. אף שהיה זה תאריך עגול, קצר וקליט, שניתן היה לקשור אליו אירועים היסטוריים ועל ידי כך לבססו בתודעת האנגלים, המשמרים, המתכננים והציבור הרחב, חוסר גמישותו גרם לביטולו. עד מהרה הוחלפה שנת 1700 בשנת 1714, אחר כך בשנת 1850, וכיום כמעט שאין באנגליה הגבלה של גיל הנכסים ברישומם והכרזתם לשימור. את הגיל ההיסטורי של הנכס מחליפה בחינה מעמיקה של ערכי תרבות הכרוכים בו, המשמעות וההשלכות גם על חברה וגם על סביבה. בישראל, הגם ששנת 1700 הושאלה מההיסטוריה של מדינה אחרת ואינה חלק מהזיכרון הלאומי הישראלי, נאחזים בתאריך מתחם זה משרדי ממשלה, רשויות ממלכתיות, רשויות מקומיות, משמרים, ארכאולוגים, אדריכלים וחוקרים. מעת לעת נערכים דיונים בקיבועו של התאריך 1700 ובהשלכותיו על הפרדה בין רשויות, אלה המטפלות ב"עתיקות" ואלה המטפלות ב"נכסים היסטוריים" שהוקמו אחרי 1700. נעשים ניסיונות לשנות את התאריך וגם להשתחרר ממנו, לאחד גופים תחת רשות שימור אחת, כזו המתמקדת בערכים התרבותיים של נכס מורשת ולא נאחזת בתאריך הקמה כלשהו, אך עד כה ללא הצלחה. התאריך 1700 עדיין משמש בחוק הישראלי גם כסמן בסולם של זמן וגם כסמל שמקורותיו לא ברורים, והשלכותיו על החקיקה, על הפרדת רשויות, על התנהלות הגופים המשמרים והיחסים ביניהם הן רבות וגם - ארוכות טווח.